

Šrámek, Rudolf

K poválečnému vývoji lašských nářečí

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1979, vol. 28, iss. A27, pp. [89]-95

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100272>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

RUDOLF ŠRÁMEK

K POVÁLEČNÉMU VÝVOJI LAŠSKÝCH NÁŘEČÍ

1. V rámci teritoriálních nářečí českého národního jazyka představují lašská (slezská) nářečí důležitou skupinu, která je vzhledem k svému archaickému fonologickému, morfologickému, lexikálnímu i syntaktickému rázu právem předmětem pozorného studia. Význam tohoto studia je rovněž a) slavistický, neboť lašské území je klasickým příkladem komplikovaných poměrů na styku tří blízkých, avšak přesto různých jazykových systémů (českého, polského a slovenského), b) obecnělingvistický, neboť lašské území poskytuje možnost analyzovat bezprostřední realizaci kontaktů příbuzných jazyků, zejm. typy ovlivňování jejich dílčích podsystémů (fonologických, lexikálních apod.). Obecná dialektologie pak může na situaci a vývoji lašských nářečí studovat na jevech kategoriální povahy poměr okrajového teritoriálního nářečí k celonárodnímu jazyku.

2. V poválečné době velmi výrazně — a od 50. let neobyčejně silně — zasáhly do vývoje lašských nářečí i zřetele mimojazykové, totiž zásadní změny politické, hospodářské a kulturní situace kraje, ve kterém jsou lašská nářečí (a v některých rysech i nářečí sousední) rozšířena. Rozhodující vliv má několik okolností:

a) Podstatné změny v sociální a kulturní sféře. Jde především o intenzivní industrializaci, která zasáhla i dříve zemědělský venkov; v oblasti lašských nářečí dnes prakticky neexistuje obec jen s typicky venkovským zemědělským obyvatelstvem. Venkovský život se urbanizuje. Důsledek toho je: rychlý zánik terminologie svázané s archaickým venkovským způsobem života, zejména s individuálním hospodařením (názvy pracovního nářadí a postupů); rychlá výměna tradiční rodinné terminologie (*stryk, ujec, staříček* atd.), na Hlučínsku velmi starobylé (*ujec, ujčyna*), za názvosloví „obecné“ české (*teta, strýček, děda, dědeček, babi...*); zánik terminologie etnografických a folklórních faktů (zvláště zvykoslovných), které už i u mluvčích starších generací zůstávají jen v paměti (*poplamyk, bahňáždž*).

b) S nově uspořádaným poválečným společenským vývojem souvisí i změna v síti tradičních kulturních a ekonomických center. Ústředního postavení v lašském regionu dosáhlo město Ostrava, některá centra ztratila svůj dřívější význam (Hlučín,

·Bílavec), jiná jej změnila (Opava, Příbor, Frýdek-Místek). Vytváří se hustá síť satelitních sídlišť městského rázu, vznikají nová města (Ostrava-Poruba, Havířov). Všude se usazuje nové, jazykově nebo nářečně smíšené obyvatelstvo. Pro vývoj jednotlivých lašských nářečních podskupin vzniká nová sociální a kulturní situace, v níž nářeční mluvčí ztrácejí oporu v normě svého rodného nářečí, neboť jsou od něho odděleni geograficky (občan ze střed. Opavska se usadí v Havířově) i sociálně (obyvatelé jednoho bloku v Havířově jsou lidé z různých míst republiky a dosáhli různého společenského postavení). Prvním odrazem kontaktu tradičního nářečí s novou situací je tendence vymanit se z regionálně omezující normy rodného nářečí, a proto dochází k rozrušování pravidelnosti a intenzity fonetické a gramatické stavby rodného nářečí; druhým stupněm je pak postupná (částečná, úplná nebo překotná, nesystematická) adaptace na nářečí nového prostředí.

c) Intenzivní šíření českého národního jazyka ve spisovné podobě psané i mluvené, nutné ke komunikaci ve stále se zvětšujícím společenském styku (veřejná činnost, rozšíření druhů zaměstnání s větším než jen lokálním významem atd.). Důsledek: aktivní znalost spisovného jazyka je větší než před válkou, u mladé generace je obecná. Tento fakt hraje v oblasti lašských nářečí významnou roli i při vytváření vztahu mluvčích k národnímu jazyku jako ke kulturní hodnotě a odráží se také ve specifických problémech jazykové kultury v Ostravě a jiných místech kraje.

d) Z bodu c plyne okolnost, která se na jiných nářečních teritoriích našeho národního jazyka dnes již nevyskytuje: výrazné prohloubení vědomí souvislosti kraje s českou národní kulturou. Jde o doznívání jakýchsi „obrozeneckých“, „národopisně vlastivědných“ tendencí. Nápadný je tento fakt u staré a nejstarší generace, která v dobách dřívějších udržovala své nářečí často i z existenčních důvodů, například jako protiváhu k němčině. Tato okolnost je u mladé generace zcela neznámá, neboť k ní schází motivace: spojitost rodného nářečí lašského s českým národním jazykem je pro ni samozřejmostí, neexistuje už tlak němčiny (a proto je nápadný úbytek slov německého původu právě u mladé generace). — Toto vědomí souvislosti a u mladé generace pocit samozřejmosti této souvislosti vhodně psychicky podmiňuje vliv hovorové podoby spisovného jazyka (event. obecné češtiny) na vytváření modelu „nového“, „mladšího“, „lepšího“ nářečí, které se odlišuje od tradičního nářečí chápánoho „archaicky“, „jako staré“.

Všechny čtyři okolnosti se projevují v různé intenzitě, v různém územním rozsahu a různě u jednotlivých sociálních skupin. Pohled i pracovní metody dialektologie, pracující dosud víceméně jen s principem teritoriální nebo generační různosti, se musejí nutně sociologizovat.

3. Chceme-li v obecné poloze postihnout tendence, které v poválečném vývoji lašských nářečí hrají určující úlohu a které jsou zároveň odrazem okolností popsaných v bodě 2, je třeba je interpretovat jako výsledek vyrovnávání určitých protikladných sil. Kříží se v nich zpravidla dvě protichůdné tendence, které podmiňují na jedné straně stupeň zachovalosti, neporušenosti normy tradičního teritoriálního

dialektu a na druhé straně míru odchylek od něho, tedy míru změn, inovací, zejména však formování typu individuálního jazykového projevu a vytváření nového nářečního útvaru stojícího nad jednotlivými lašskými nářečnými podskupinami. Za nejhlavnější protiklady pokládáme tyto:

a) Zúžení rozsahu a funkce znaků tradičního teritoriálního nářečí ve prospěch jednotlivých funkcí znaků sociálních. Např. mluvu studentů gymnázia v Hlučíně, konzervatoře v Ostravě nebo pedagogické fakulty v Ostravě sblíží více fakt, že jsou studenti, než rozděljuje to, že pocházejí z různých lašských nářečních podskupin. Např. u studentů pocházejících z oblasti středoopavského nářečí nebyl ani jednou zaznamenán znak nejnepřítější, instr. typu *za tum stodolum*. — Je možno říci, že čím sociálně exponovanější zaměstnání (postavení) nářeční mluvčí zaujímá, tím větší je (vědomá či nevědomá) snaha zbavit se teritoriálně omezujících nářečních znaků. Nastávají pak dvě možnosti: mluvčí z provinční oblasti dosáhne exponovaného postavení; jeho jazykový projev tíhne k maximálnímu oproštění od znaků úzce lokálních a míra pronikání znaků z jazykového útvaru pro něho „vyššího“, „prestižního“ je největší; — mluvčí zaujme ve svém rodném prostředí (vsi) exponované místo (např. vedoucí obchodu, agronom v JZD); jeho jazykový projev se oprostuje od lokálních znaků jen pozvolna a inklinuje k znakům obecně lašským. Vytváří se tak protiklad individuální a kolektivní nářeční normy, který nemusí být opřen o jednotu geografickou (např. nářeční norma moravské laštiny), ale bývá opřen o jednotu sociální (mluva úředníků, pracovníků obchodu apod.). Způsob vyrovnání tohoto protikladu souvisí s celkovou sociální situací mluvčího, s jeho životním stylem a celkovou vzdělaností úrovní. Byly zjištěny tyto základní varianty:

aa) Mluvčí je nositelem vývojových změn nářečí, progresivních tendencí v něm, a proto stojí jeho individuální nářeční norma vně tradiční normy, přesněji řečeno na čele jejího vývoje. Např. proti obecně východoopavskému *un byš, un budz'e* stojí novější *on byl, on bude/on bude* (Lhotka u Ostr.). bb) Zachovává-li mluvčí znaky tradičního regionálního dialektu, je z vývojového hlediska vlastně nositelem retardujících tendencí. Dobře je to patrné, srovnáme-li mluvu generace nejstarší („babičkovské“) a nejmladší, v níž se často vyskytují tytéž jevy z tradičního nářečí. Nářečí „vnukovské“ generace má tedy často vedle sebe znaky vývojově nejmladší i nejstarší. Z metodologického hlediska má proto význam studovat generační rozdíly nejen jako odraz různého stáří nářečních mluvčích, nýbrž i jako odraz různého vývojového stupně nářečí. Neplatí přitom přímočará závislost, že nejstarší nářeční vrstvou mluví jen lidé nejstarších generací. Je proto třeba při výzkumu kombinovat časovou hierarchizaci jevů s hierarchizací sociální.

b) Stále silnější ekonomická a kulturní iradiace městských center na úkor venkovských obcí. Zemědělské obce, které byly nositelkami tradičního nářečí, se rychle urbanizují. Důsledek pro vývoj nářečí: buď se s přeměnou tradičního způsobu venkovského života vyvíjí i nářečí (v první řadě lexikální fond), nebo zůstává nářečí v podstatě nedotčeno, udržuje tradiční znaky a archaizuje se. První případ je typický

pro mladou a mladší generaci bez rozdílu sociálního zařazení, druhý pro generace starší a pro ty, kteří modernizaci a přeměněm života nepodléhají. Zvláště výrazný je tento rozdíl v generačním a sociálním vrstvení nářečí v těch obcích, které se staly integrálními částmi měst (např. bývalé venkovské obce na okraji Ostravy: Krásné Pole, Hošťálkovice, Koblov, Výškovice atd.).

c) Odstraňování úzce lokálních nářečních znaků ve prospěch znaků krajově (lašsky) obecnějších. Míra je ovšem zeměpisně a sociálně různá. Zcela pravidelně po celém lašském území je vývojové ztvrdnutí záporky *ne-* > *ne-* (*hemam* > *nemam*), různý stupeň odstranění měkkosti a asibilace (typ *hebnudž' eš'e* > *hebnudete* > *nebudete*, ojed. i *nebudete*), důsledně je odstraňování tzv. obalované výslovnosti *l* [= *u*] zpravidla ve prospěch *l*, ojedinele, např. u studentů, i ve prospěch *l* (obvykle ještě v kombinaci s jinými velmi progresivními prvky, jako *ú* > *ou*, *ý* > *ej*, ba i protetické *v-*). Velmi silná je tendence k diftongizaci stď. *ú* > *ou* (*oňi sou*, *tu mladou*, *za školou*, *oňi spivajou*, *s televizou*), vykazující i rozkolísaný stav (*s tu starou beđnu*, *spivajou sy a platu*). Důsledně je zrušení korelačních dvojic měkkých nebo splynulých sykavkových řad *s'*, *c'*, *z'*, *dz'*, *s'*, *č'*, *ž'*, *dž'*: v mladé nářeční vrstvě se tyto fonémy jako pravidelné složky systému již nevyskytují. Jejich odstraňování činí mluvčím značně potíže plynoucí ze smíšení např. *č'* a *č*, a proto dochází velmi často k hyperkorektním reakcím typu *čepice/tepice*, *roštylič se/roštílil se* apod. Těchto „archaizovaných“ fonémů užije mladá generace jen tehdy, mluví-li vědomě starší nářeční vrstvou (např. s prarodiči), přičemž je zřetelně vidět, jak nepevné místo ony fonémy v hláskoslovném systému mladší nářeční vrstvy dnes zaujímají; nebo jich užije v citátových pozicích jako stylisticky příznakových jevů (*od něho neslyšet*, *enom kaj idž'eš' a ěmač'e* [Petřkovice]).

Poválečné změny postihují nejvíce — kromě lexikálního fondu, jímž se zde nezažíváme — hláskosloví a jevy tvaroslovné. V morfologii jde buď o důsledek inovací fonologických (např. *oňi sou*, *pišou* za nář. *oňi su*, *piš'u*), nebo o výrazný vliv moravské varianty hovorové podoby spisovného jazyka (*oňi mluvíjou*, *sedíjou*, *s tēma hođinama* atd. za nář. *oňi mluvíja*, *sedž'a*, *s tēma hođž'ynoma*). Totálně je zrušen systém pádových přípon *-um*, *-och*, *-oma* ve prospěch *-am/-um*, *-ach*, *-am/ama-*; ani jednou nebyl zaznamenán gen. pl. typu *babuf*, *robuf*.

Je pozoruhodné, že nejmenší intenzitu proměn lze zjistit v syntaxi. Spojky *bo* „protože“, *choč'/-l* „třebaže“, srovnávací *aňi*, typ *iš'e' do dočtora* „jít k lékaři“ se drží houževnatě, ba jsou přejímány i mluvčími příšlymi z nelašských oblastí. Uchovává se větná intonace (např. rozdíl tázacích vět zjišťovacích a doplňovacích na Hlučínsku). Vývojem nebyla zasažena existence krátkých vokálů místo dlouhých (až na *ú* > *ou* a ojedinele *ý* > *ej* přejaté nejspíše z obecné češtiny). Přízvuk zůstává v zásadě na předposlední slabice, ačkoli u těch mluvčích, u nichž míra fonologického a morfologického vývoje nářečí je největší, byla zjištěna nápadná tendence k přesunu přízvuku na 1. slabiku. Asimilace *tv*, *kv* > *tř*, *kř* je v plnosti zachována, skupina *mně* je vyslovována jen *mje*. Jsou zachovány i drobné nenápadné jevy, které se

nepocitují jako znak teritoriálního nářečí (např. asimilace typu *s něho, s nich* „z něho, z nich“ na jih od Hlučína).

4. Poválečný vývoj lašských nářečí je velmi složitý proces. Byl vyvolán zásadními změnami ve společenském vývoji. Vyznačuje se různou mírou intenzity změn, překotností změn, rozrušováním znaků tradičních teritoriálních nářečních podskupin. Čím je nějaký příznak teritoriálně vymezen úžeji, tím bývá zpravidla rychleji zbaven své účinnosti. To však neplatí obecně; v současném vývojovém stadiu je vazba oboustranná, je možno proto pozorovat velké individuální rozdíly.

Jednotlivým prvkem vývoje jsou složky sociálního a generačního řázu. Určujícím modelem je nově vznikající komunikativní jazyk hospodářských a kulturních center kraje, zejm. Ostravy a Opavy, v němž se stýkají převažující prvky domácího lašského nářečí, které jsou zbaveny typických regionálně omezujících znaků, s prvky moravské varianty hovorové podoby spisovného jazyka, popř. obecné češtiny (např. *-ej, von*). Je možno pozorovat rozrušování zeměpisných hranic nářečních podskupin (*obid/oběd, z hur / z hor, ja sem něži / ja nesem, ja by byl / ja bych byl* atd.). Vývojové tendence lze pozorovat na celém lašském území, svým rozsahem a intenzitou jsou však různé u různých generačních vrstev a sociálních skupin obyvatelstva. Ta nářeční podoba, která se od některé lašské nářeční podskupiny vzdálila nejvíce, zachovává si vždy základní obecně lašské znaky: krátkost vokálů, přízvuk na předposlední slabice, lašské znaky syntaktické a v převážné míře i lexikální fond (kromě archaismů a terminologismů).

Za zásadní však pokládáme intenzivní působení hovorové podoby spisovného jazyka, u intelektuálů i obecné češtiny. Vliv je tak silný, že se mluva mladších generací formuje překotně a nevzniká čas k vytvoření nějaké stabilizované podoby. Současný vývoj lašských nářečí lze charakterizovat jako prudký pohyb způsobený jakoby zásahem „shora“, tj. spisovným jazykem v mluvené podobě. Výsledkem vývoje není nějaká „obecná laština“, ale směsice dosud neustáleného výběru jevů z nářečních podskupin i z hovorové podoby spisovného jazyka. Tato směsice je — i přes svou rozkolísanost a neustálenost — útvarem prestižním, „vyšším“, „kulturnějším“ než regionální nářečí. Nezjistili jsme případy, kdy by se prvky z jedné lašské podskupiny staly prestižními prvky podskupiny jiné.

Typickým stavem dnešních lašských nářečí je tedy na jedné straně uchování archaických teritoriálních nářečních podskupin, jejichž hranice se postupně rozrušují, na druhé straně rychlý vývoj, který byl vyvolán změnami mimojazykovými a jehož se účastní prvky nářeční, nadnářeční i spisovné.

Poznámka: Stat vznikla na základě výzkumů konaných od r. 1955 po celé lašské nářeční oblasti, zejm. na Ostravsku, Opavsku, Hlučínsku, Štrambersku, Bílovecku a Místecku. Podrobná materiálová dokumentace včetně literatury bude podána jinde.

UKÁZKY

Chlapec 6 let, vyrůstá u babičky

Možete do nas přyst? Zahrali byzme sy karty, bo Pokladu nemam, jo? A čemu nemožete? Tatineg řykal, že mužeš přyst. Ty se budeš pospichat, wriješ se! Dejte mi pokuj, bo času nemam tolik.

Hošťálkovice 1976

Studentky 17 let, vyrůstají u rodičů na předměstí Ostravy, rodiče mluví tradičním dialektem

A. Já ti řeknu, strejdo, to je co táhnout! A ona ešče s téma kloubama maroduje. B. Jo, s tím sou starosti. Nejdřív do doktorky, potom do nemocnice. Prej injekce cyzy jakesyk tam davali ji, ale nepomohlo, bo jich nemjeli plny počet. A. No jo, vona totiš, viš, byla takovej nerozumny pacyjent. Tetko to lítuje. A mohla řeknout aspoň, boli mje to. — Venku je ale přymo přyšerny počasy, žejo. Byl by sy celej mokry, dybys šel domu. B. Ale neboj, von ma dešník.

Ostrava 1975

Prodavačka 35 let, nar. v Darkovicích, bydlí a pracuje v Hlučíně

Chlebičky? Kolik? To sou same stare, co chcete, vemte sy ty hevry račy. Zabalid vam to? Papira vam vele nemužu dat, bo žaden nemam, choď vedouci objednala. Vemte se ešče knedlíky, sou ešče teple.

Hlučín 1971

Zdravotní sestra 43 let, pracuje a bydlí v rodišti

Ja sem od ledna s toho cela otekla. Nevjeřte? Vemte se, vemte sy, ja udełam vam ešče štavu. Deda mi řyka pořad dokola, že ten zup třa vytrhnout. Ale dosud říce. Šak to nevadí, času dost.

Dolní Benešov 1975

Dělnice 49 let, hodně čte, vzdělaná

Žaden to nedal přeď, choť sem na to upozorňovala velakral. To tam leželo, nevím, jag dluho. A řykam: Zdenek, vem to, daj to pryč. Ale nedal, bo mu to bylo zahlupe, vite. Pro cosyk tam potem šel a on to tam enom tak trochu zakryl.

Krásné Pole 1972

Úředník 53 let, ze Štramberka, od 1964 žije a pracuje v Ostravě

Nechtel sem se roštilit, bo by od zlosti a ot fsteku praskl. Ale takovej malinkej ustupek sem udeľal. Myslite, že sem se dal od ři krytyzovat? Braňil sem se, to je jasný, ale ona do mje takle vjela, že bylo křyku plno. A namjestek, že se prej nevodvažym ešče ras se do toho pustit.

Ostrava 1974

Dispečer 55 let a řidič 26 let, oba bydlí ve Lhotce u Ostravy, pracují v Hlučíně

A. To sou povidačky, že nemoħli to auto vytěžit. A s tou televizy, jak to je? S řu maju same opletačky, furt, pořad im to nehraje. Obrazu nemaju. B. A gde to dali spravič? Do Přyvoza? A. Ne, bo jak tam přyšli, tak ten opravjař im řykal, že sou řtyl přeložení. B. Jo? A gde? A. Pravjeř, že gdeřyk tam, jag je byvařa rourovnía.

Lhotka u Ostravy 1970

Dělník 56 let, pracuje v Ostravě, čte málo, nezná spis. česky

A ze řychty přymo na Razařy. A ři dodom. Ale mħya byřa jak pjerun. Tyh hračuf řebyřo viďač, enem sem tam jakesyg mihotaři. Ale řepoznal, gdo je gdo. Ja sem se vjecej smjal tym cygankum, co tam ty šklenky ot piv zbirařy, bo ty křyčery na sebe, že jih može gdořyg obrač. S tym řodbaľem, to byřa hruza se džyvač. Rozhočy hvizdnau a řaden řevjedžy, kaj maju bolko, kaj lečeč. Aři v Angliji to byřo, taka mħya.

Petřkovice 1975

Poznámka:

Ukázky nejstarších generací se najdou v publikaci České nářeční texty, Praha 1977, např. na str. 296, 322.

Přepis ukázek je z technických důvodů zjednodušen.

ON THE POST-WAR DEVELOPMENT OF THE LACHIAN DIALECTS

1. The extralinguistic point of view exerted a great influence on the post-war development of the Lachian dialects.

a) Substantial changes in the social and cultural sphere: nowadays, there does not exist any village inhabited only by typical rural people in the Silesian region. The quick disappearance of the terminology connected with the archaic way of rural life is the result of the growing influence of the urbanization of the country life.

b) Important changes in the position taken by traditional cultural and economic centres: some of them have lost their formal importance while others have changed it. A lot of new, large, separated housing-estates with typical features of town life are being built (Ostrava-Poruba, Havířov). New inhabitants coming here are mixed as far as their dialect is concerned. The regularity and intensity both of the phonetical and the grammatical systems of their native dialect are affected by the contact of the dialect with other dialects and a new environment. The different grade of the adaptation of the dialect is thus the result of this social situation.

c) The intensive spreading of the Czech language in its standard form both written and spoken. The active knowledge of the standard form of Czech is much bigger than before the war.

d) The intensification of the people's consciousness of the region's connection with the Czech national culture. This fact is typical of the oldest and old generations.

All the four circumstances are of a different intensity, they exist in different areas and are not equal for all social groups. The methods of dialectology (which are nowadays based only on the principles of the differences between territories or generations) must be taken from the sociological point of view, too.

2. The development of the dialects is a result of the compensation among many antithetical forces:

a) The narrower range and function of the features typical of the traditional territorial dialect on the one hand and a growing importance of the unifying function of the social signs on the other hand.

b) The always stronger economic and cultural influence of the town concentrations instead of that of the villages.

c) The features typical only of a small locality of the dialect are removed (suppressed) and the common features typical of the whole Lachian dialect takes over their role and places.

The post-war changes affect mostly — besides the vocabulary which we are not interested in — the phonology and morphology. The syntax media are changed the least.

3. For the post-war development of the Lachian dialects is typical:

a) The different grade of the intensity of the changes.

b) The hasty development.

c) The suppression of the features typical of the certain territorial subgroups of dialects.

The development is determined by the newly spoken language of the economic and cultural centres of the region (Ostrava, Opava etc.). The development is strong and quick so that the new form of the language spoken by the young generations is unstabilized. The most important factor in this process is the influence of the spoken form of Standard Czech. This process results in a mixture formed by both standard and dialect forms, such a mixture having a „higher“ social and cultural prestige.

